

Congres Femicide en dwingende controle

Verslag

16 november 2023 Utrecht Kaffetaria

Vereniging voor Vrouw en Recht Clara Wichman
Postbus 778
2300 AT Leiden
www.vrouwenrecht.nl
info@vrouwenrecht.nl

Inleiding

Dagvoorzitter en VVR-lid Margreet de Boer opent de bijeenkomst. De Boer is advocaat gespecialiseerd in slachtofferrecht en dus zeker niet onbekend met het thema van dit congres. Ze stipt de actualiteit rondom femicide aan: het is een veelbesproken thema in de media en politiek en relevant voor de rechtspraak.

De Boer spreekt haar dank uit voor het aantal bezoekers en de sprekers vanuit verschillende invalshoeken. Volgens haar is deze diversiteit aan sprekers cruciaal voor de communicatie tussen verscheidene beroepsgroepen. Ze is dan ook benieuwd naar de professionele achtergrond van de aanwezigen. Het publiek blijkt te bestaan uit de beroepsgroepen advocatuur, politiek, hulpverlening, rechtspraak, beleid, organisaties als Amnesty International en Veilig Thuis en een aantal ervaringsdeskundigen.

Katinka Lünne-man over dwingende controle en partnerdoding

Noot: de term coercive control en intieme terreur zullen inwisselbaar worden gebruikt.

VVR-lid Renée Römkes is helaas niet aanwezig. Katinka Lünne-man, vanuit het Verwey-Jonker Instituut, neemt het gelukkig van haar over.

Lünne-man vertelt dat femicide over doding van vrouwen door hun mannelijke (ex-)partner gaat. Als vrouwen worden vermoord, is dit meestal na een lange periode waarin zij mishandeld werden, of waar een patroon was van dwang en controle. Tegenwoordig wordt niet meer gesproken over vrouwenmishandeling, maar over partnergeweld. Mannen en vrouwen kunnen beide geweld gebruiken in relaties, maar vrouwen zijn zes keer meer slachtoffer van ernstiger en meer structureel geweld. Overwegend vrouwen worden slachtoffer van seksueel geweld, stalking, dwang en controle. Daarom is het van groot belang dat met een gendersensitieve blik partnergeweld meer aandacht krijgt om te voorkomen dat het uiteindelijk uitmondt in partnerdoding.

Lünne-man benoemt dat mannen vaker slachtoffer zijn van geweld dat is aangericht door vrienden en kennissen. Vrouwen daarentegen zijn vaker slachtoffer door toedoen van hun (ex-)partners. Vooral vrouwen gaan naar de huisarts, vluchten naar een opvang wegens ernstige bedreiging en zoeken bescherming bij de politie.

Bij partnergeweld bestaat meer kans op kindermishandeling, partnergeweld gaat vaak vooraf aan kindermishandeling. Er is een grote mate van overlap tussen partnergeweld en directe kindermishandeling als gezinnen zijn gemeld bij Veilig Thuis (57%). Mishandelde vrouwen hebben 2x meer kans om hun kinderen te mishandelen dan niet mishandelde vrouwen. Ook moeten we niet vergeten dat ook minderen getuigen kunnen zijn van de doding van hun moeder. In de periode 2003-2012 hebben minimaal 257 minderjarige kinderen een biologische ouder verloren door partnerdoding (Alisic e.a. 2014).

Lünne-man gaat verder in op de begrippen gender en slachtoffer. Gender is een lastig begrip. Gender is niet hetzelfde als sekseverschillen. Het geeft de ruimte om te ontstijgen aan de man-vrouw dichotomie en tegelijkertijd wel te onderzoeken hoe maatschappelijke en culturele waarden rond mannelijkheid en vrouwelijkheid de werkelijk beïnvloeden. Gender gaat over stereotyperingen, afhankelijkheid en machtsverschillen

In Nederland kijken we veelal genderneutraal naar de wereld om ons heen, ook als het gaat om daders en slachtoffers. Dat kan nuttig en inclusief zijn, maar op het moment dat je niet erkent wie vaker slachtoffer en wie vaker pleger is, kan dat tot gevolg hebben dat het slachtoffer niet de erkenning krijgt voor wat haar/hem is aangedaan, en de dader niet de verantwoordelijkheid hoeft te nemen voor wat hij/zij heeft gedaan. Het gevaar van blaming the victim ligt op de loer. Lünemann benadrukt dat er voorkomen moet worden dat je het slachtoffer de schuld geeft van wat er gebeurt, en dat een contextuele benadering van belang is.

Volgens Lünemann klinkt de uitspraak "*Wie doet wat tegen wie met welke impact*" makkelijk, maar blijkt dit moeilijk in de praktijk. Het is aldus van groot belang om te onderkennen wie het geweld pleegt tegen wie en met welke impact.

Daarvoor kunnen verschillende gezinsprofielen relevant zijn. Die profielen zijn achtereenvolgens intieme terreur, gezin in de stress, langdurige zorg, kindgedrag/opvoedstress en complexe vechtscheidingen. Het is belangrijk om in het werk met gezinnen waar geweld plaatsvindt de verschillen tussen de profielen te herkennen. Ze vragen namelijk om een andere aanpak en brengen andere veiligheidsrisico's voor de gezinsleden met zich mee. Het doel is niet om de gezinnen te categoriseren, maar om te verhelderen welke problematiek zich waar afspeelt. Die profielen kunnen helpen de juiste vragen te stellen om de geweldsproblematiek in een gezin te doorgronden en te beoordelen welke hulp en bescherming nodig is om de kern van de geweldsproblematiek en de onderliggende factoren in het gezin aan te pakken.

Lünemann gaat verder in op de kenmerken van intieme terreur en haalt de onderzoeken van Johnson (1995, 2008) en Monckton Smit (2021) aan. Daaruit blijkt dat bij intieme terreur sprake is van een patroon van controle en dwang over de ander waardoor het slachtoffer steeds verder in haar bewegingsvrijheid wordt beperkt, er grote angst is en de weerbaarheid en zelfstandigheid afneemt. Ook kinderen lijden hieronder. Hoewel ook vrouwen controlerend kunnen zijn, gaat dit doorgaans niet gepaard met angst bij de man.

De controle bij intieme terreur bestaat voornamelijk uit inbreuk op vrijheidsrechten, bijvoorbeeld de vrijheid om vrienden te zien. De man kan de vrouw isoleren, geen bewegingsvrijheid geven (tracking) en (financieel) afhankelijk maken. Daarnaast kan de man jaloers en bezitterig zijn, terwijl de man aan de buitenkant vriendelijk en charmant oogt. Andere kenmerken van intieme terreur zijn het vernederen, kleineren, intimideren, manipuleren (gaslighting) en bedreiging met dood (van zichzelf, partner, kinderen of huisdier). Bij deze kenmerken bestaat een risico op doding nadat de vrouw hem zal verlaten. Over dit ernstige en frequent langdurig geweld zal Wilma Duijst later spreken, aangaande de niet-fatale strangulatie.

Lünemann benadrukt dat het verbreken van de relatie vaak het gevaarlijkste moment is. Men is geneigd om te zeggen 'ga toch weg!', maar dat is niet per definitie de juiste oplossing zonder een goed vangnet te hebben voor de vrouw in kwestie.

In de podcast van Arno van Dam, wordt ingegaan op de verschillende persoonlijkheidsdynamieken - zoals anti-sociaal, borderline en narcisme. Arno van Dam spreekt van dynamieken in plaats van persoonlijkheidsstoornissen.

Naast deze persoonlijkheidsdynamieken kan ook een patriarchale denkwijze van invloed zijn op het controleren en bezitten: .In geval van intieme terreur is vaak sprake van een jeugdtrauma.

De impact van coercive control op het slachtoffer is enorm, zowel psychisch als fysiek. Voor vrouwen betekent het op eieren lopen en zich verantwoordelijk voelen voor de ander. Een vrouw kan aanvankelijk weerbaar en vrolijk zijn, maar door die relatie langzaam maar zeker zelfvertrouwen verliezen en een laag zelfbeeld krijgen. Het werkt sluipend. De fysieke impact ziet vooral op meer en ernstiger letsel. De economisch impact betreft het niet kunnen werken, of op het werk worden gecontroleerd en geen zeggenschap hebben over eigen inkomen. Coercive control in een gezinssituatie zorgt ervoor dat kinderen dagelijks leven met veel emotionele onveiligheid. De moeder is zorgzaam voor het kind als zij samen zijn, maar zodra de vader daarbij komt verandert die situatie. Zij is dan plots een angstige en onderdanige vrouw.

Dodelijk partnergeweld

Het aantal moorden neemt af voor zowel mannen als vrouwen. Maar als we alleen naar femicide kijken, het aantal vrouwen dat door hun partner of ex-partner is vermoord, dan schommelt dit in de tijd, maar neemt niet af. Dit betekent dat relatief gezien het aantal vrouwen dat door hun (ex)partner wordt vermoord, groeit (van 31 procent naar 56 procent van het aantal vermoorde vrouwen). Mannen die hun (ex) vrouw vermoorden doen dit meestal na jarenlange mishandeling van de vrouw, terwijl vrouwen hun man meestal vermoorden na jarenlang zelf mishandeld te zijn.

Jaar	Aantal	Mannen	Vrouwen
2000 - 2004	Totaal (n)	813	368
	(ex)partner (%)	n=24 3%	n=114 31%
2005 - 2009	Totaal (n)	598	273
	(ex)partner (%)	n=18 3%	n=87 32%
2010 - 2014	Totaal (n)	518	253
	(ex)partner (%)	n=21 4%	n=124 49%
2015 - 2019	Totaal (n)	420	210
	(ex)partner (%)	n=17 4%	n=118 56%

Gevaar femicide (Monckton Smit, 2021)

Lünnemann raadt aan om de lezing van Monckton Smit te volgen, daar is regelmatig een webinar van.

Monckton Smit stelt drie vragen: Is er een patroon van gedrag? Zie je dat iemand daardoor dagelijkse routines verandert? Is iemand daardoor bang (acuut, chronisch).

Volgorde in acht fasen:

1. Geschiedenis van persoon die dwingend is
2. Begin van relatie

3. Tijdens de relatie
4. Trigger: verlating of angst daarvoor, financiële problemen, gezondheidsproblemen
5. Escalatie van controlerend gedrag en geweld: uitspraken als 'ik laat je niet gaan', 'ik kan niet zonder jou'
6. Ideevorming
7. Planning
8. Doding: slachtoffer, kinderen, zichzelf

Hulp en beschermen

Intieme terreur: de enige optie is weggaan... maar weggaan *met* steun. Juist omdat op het moment van weggaan de kans op stalking/doding of ernstig geweld het grootst is.

Voor de omgeving van de vrouw is het belangrijk om er voor diegene te zijn, maar ook kunnen verdragen dat niet per direct verandering zal plaatsvinden. Versterk weerbaarheid en zelfvoorzienend vermogen vrouwen en kinderen. Denk daarbij aan vrouwenopvang, gespecialiseerde GGZ en de forensische psychiatrie.

Een van de grootste problemen is om de pleger te bereiken, want die is vaak goed in hulpverleners om de tuin leiden.

Relatietherapie is geen optie, tenzij beiden toestemmen en er een gekwalificeerde therapeut bij betrokken is. Contra indicaties: geschiedenis van ernstig geweld, wapengebruik, antisociale persoonlijkheid, ernstige mentale ziekte, angst bij slachtoffer.

Uitdaging

1. Meer aandacht voor patronen van dwang en controle
2. Erkenning dat vooral vrouwen slachtoffer zijn van partnerdoding en het motief voor mannen en vrouwen verschilt. Of we het nu femicide noemen of niet: als vrouwen hun partner vermoorden doen ze dat vaak omdat ze zelf mishandeld zijn. Daar zit natuurlijk nuance, maar het is het grootste verschil
3. Meer aandacht voor het voorkomen van partnerdoding
4. Structurele, systematische analyse door speciaal comité

Zie nog:

- Pointer KRO-NCRV: 'Risico's voor femicide in Nederland niet goed in beeld'¹
- *Als liefde overleven wordt* door Le Compte en Groenen: het persoonlijke verhaal met wetenschappelijk perspectief²
- Zie voor meer informatie: www.hetverdwenenzelf.nl

¹ <https://pointer.kro-ncrv.nl/onderzoeken/huiselijk-geweld/media#:~:text=Risico's%20voor%20femicide%20in%20Nederland,hier%20het%20slachtoffer%20van%20worden.>

² <https://www.bruna.nl/boeken/als-liefde-overleven-wordt-9789463372244>

Prof. Mr. Dr. Wilma Duijst over niet-fatale strangulatie

Duijst is forensisch arts, vandaag voor een voornamelijk niet-medisch publiek. Ze is hoogleraar forensische geneeskunde en gezondheidsstrafrecht in Maastricht. Duijst vertelt dat ze een dokter is die niets beter maakt. Een dokter die beschrijft en vertaalt voor het strafrecht, zodat alles begrijpelijk is voor de strafrechter, advocaat en Officier van Justitie.

Vandaag zal Duijst vertellen over niet-fatale strangulatie, ofwel verwurging. Het is een soort handeling waarmee een forensisch arts zal moeten werken met de subtiele kenmerken die je aan de buitenkant ziet. Maar waarom doen mensen dit? Het gaat om de psychologie van de koude grond: 'Dan is ze eindelijk stil'. Ook kan het onderdeel zijn van de cycle of violence: (1) Tension-Building Phase, (2) Acute or Crisis Phase, and (3) Calm or Honeymoon Phase.

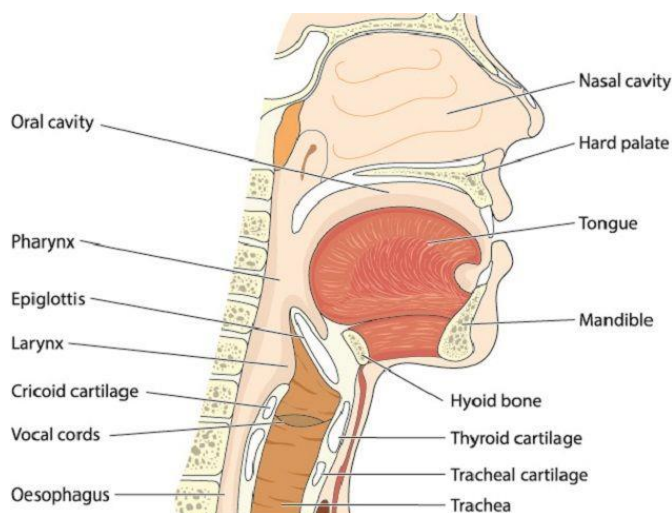
Geweld wordt volgens Duijst niet vanzelf minder, maar eerder vanzelf ernstiger. Niet-fatale strangulatie kan daar onderdeel van zijn.

Vormen van strangulatie: kan door middel van één hand, een wurggreep/houdgreep en slepen en met twee handen of verstikken door een voorwerp om de hals te binden.

Deze verschillende vormen zijn belangrijk om te onderkennen, omdat hier het soort letsel aan kan worden herkend, bijvoorbeeld door te kijken op welke plek de duimen van de man mogelijk hebben gezeten.

Anatomie

Bij niet-fatale strangulatie wordt feitelijk op de hyoïd en thyroïd gedrukt. Hyoïd is het tongbeen en thyroïd is het schildklierbeen. Die kunnen breken, maar dat is niet aan de buitenkant te zien, alleen met röntgenfoto's.

Belangrijk bij strangulatie zijn de vaten: de ader voert af en de slagader voert aan. Als beide dichtgedrukt worden dan ga je 'out'. Bij minder hard knijpen wordt alleen de afvoer afgesloten. Daardoor loopt het hoofd rood aan, trekken de vaten het niet meer en gaan die kapot. Doordat de vaten kapotgaan, ontstaan kleine bloedingen. Die zijn reeds na twee dagen verdwenen.

Wat is forensisch nodig na niet-fatale strangulatie?

De forensische arts zal in kaart willen brengen wat er is gebeurd. Hoe is iemand bij de hals gepakt en hoe lang duurde dat?

Het moeilijke aan dit soort situaties in context van het strafrecht is dat de man vaak het ene zegt en de vrouw het ander. Daarom is het zo belangrijk dat de forensisch arts het letsel zo snel mogelijk kan waarderen. De arts probeert objectieve gegevens te verzamelen in een situatie waar vaak niemand anders bij is geweest.

Wat zegt het slachtoffer over het effect van de strangulatie?

- Bewustzijnsverlies? Dit is een indicatie voor de ernst
- Urineverlies?
- Hoesten? Bij een verkoudheid worden de luchtwegen geprikkeld, daarom moet je hoesten. Als iemand bij de hals wordt gepakt, dan prikkelt dat de luchtwegen aan de buitenkant en kan hoesten optreden
- Mogelijkheid om te praten? Bij strangulatie wordt de hals dichtgedrukt en om te praten moet er lucht langs de stembanden.
- Pijn in keel? Nadat het is gebeurd, bijvoorbeeld pijn bij slikken
- Hees?

Hoe lang het heeft geduurd is uiteraard subjectief. Het slachtoffer heeft angst en dan lijkt de strangulatie een eeuwigheid te duren.

Wat is belangrijk?

Foto's van de hals: volgens Duijst hoe sneller hoe beter. Daarnaast is de roodheid na strangulatie vaak erg subtiel: roodheid door een kriebeltrui of krabben kan er soms nagenoeg hetzelfde uitzien.

Ook is van belang om de achterkant van de hals mee te nemen bij bestudering van het letsel. Dit past namelijk bij het hele verhaal van hoe iemand is vastgehouden. Als iemand rondom de hals is vastgegrepen dan kan er op de achterkant van de hals eventueel een rode horizontale streep te zien zijn.

Duijst let als arts ook op roodachtige puntjes, dit zijn bloeditstortingen. Dit levert geen keihard bewijs, maar geeft wel aanwijzingen. Verder zijn bloeditstortingen (verkleuringen van de huid) indicaties dat hard geknepen is. Dit ziet er anders uit dan bij een zuigzoen, want daar worden de allerkleinste vaatjes vacuüm gezogen, in plaats van dat er tegenaan geduwd wordt.

Bij niet-fatale strangulatie zijn de ogen erg belangrijk, daaromheen zitten dan namelijk kleine puntbloedingen. Dit is een subtiele aanwijzing, maar de kenmerken zijn zeer alarmerend: je hebt ze alleen maar als aderen zijn dichtgedrukt. Voor de arts is het belangrijk om onder de oogleden van het slachtoffer te kijken. Bloedingen kunnen namelijk in het oogwit zitten en dat kan verborgen gaan achter de oogleden. Ook 'grip marks' op de armen kunnen een indicatie zijn: het slachtoffer is dan vastgepakt.

Belangrijke noot: vrouwen met een donkere huidskleur zijn absoluut in het nadeel in de forensische geneeskunde. De roodheid is minder goed te zien en het ontbreekt nog aan expertise bij forensische artsen op dit gebied. Duijst is bezig om meer kennis op dit gebied te verzamelen door een keten op te zetten tussen Amsterdam, Utrecht en Maastricht. Er valt hier nog genoeg te leren!

Hoe ernstig is het letsel?

Plattner et al: strangulatie is gevaarlijk, maar niet iedere vorm van strangulatie is levensbedreigend. Het gevaar is afhankelijk van de intensiteit (kracht) en duur. Dat kan moeilijk zijn om te objectiveren.

De grens tussen fataal en niet fataal. Drie maten van ernst:

1. Alleen huidafwijkingen in hals: striemen en roodheid
2. Heesheid, slikproblemen en hoesten
3. Puntbloedingen in het gelaat/ogen, bewustzijnsverlies, urineverlies. Dit is acuut levensbedreigend

Herhaaldelijke niet-fatale strangulatie kan fysieke lange termijn effecten hebben die te vergelijken zijn met epilepsie, omdat voortdurend bloedtoevoer naar de hersenen afgeknepen wordt.

Duijst sluit af met: "Let op de kleintjes". Iemand die geweld tegen zijn partner toepast is ook vaak gewelddadig tegen de kinderen.

Berte van Heemst en Judith van Schoonderwoerd den Bezemer over de rol van het Openbaar Ministerie in de bestrijding van femicide en de Rotterdamse aanpak van ex-partner stalking

Dagvoorzitter De Boer hervat het congres na de pauze. Ze geeft het woord aan de officieren van justitie Berte van Heemst (Huiselijk Geweld Officier van Justitie te Rotterdam) en Judith van Schoonderwoerd den Bezemer (Landelijk Huiselijk Geweld Officier van Justitie).

Van Schoonderwoerd den Bezemer neemt het woord. Ze stelt dat het eigenlijk niet gaat om de femicide zelf, maar om het voorkomen daarvan. Hoe pakken we dat aan? Van Heemst zal later inzoomen op specifiek de Rotterdamse aanpak.

Hoe ziet de organisatie van het OM eruit?

Het OM heeft 10 arrondissementsparketten. In elk arrondissementsparket is een gespecialiseerd Huiselijk geweld OvJ. Overgrote deel van die zaken heeft een zorgcomponent.

Hoe komen zaken van huiselijk geweld binnen bij het OM?

Via de ZSM komen de meeste zaken binnen. Dat staat voor Zorgvuldig Snel en Maatwerk. Veel voorkomende criminaliteit wordt daar behandeld. 365 dagen per jaar open, 14 uur per dag. Dat betekent dat als gisteravond huiselijk geweld heeft plaatsgevonden en daar melding van wordt gedaan, dat volgende dag op ZSM de zaak wordt behandeld, resulterend in een sepot of dagvaarding. Dat is anders bij grote onderzoeken. Er vindt dan ook actie overleg plaats, waarin wordt overlegd of gelijktijdig met het strafrecht ook zorg moet worden ingezet.

Samenwerken met het OM

Er wordt veel samengewerkt met netwerkpartners als het aankomt op huiselijk geweld. Op elke ZSM locatie is een bepaalde mate van aansluiting op Veilig Thuis.

Benaderbaarheid en gelijkwaardigheid is vaak nog een issue, omdat OM eindverantwoordelijk is in de strafrechtketen. De OvJ neemt een strafrechtelijke beslissing om over te gaan op een sepot, dagvaarding of mediation. Vanuit die positie is het soms lastig om gelijkwaardigheid en benaderbaarheid uit te stralen.

In geval van een sepot is het zaak om aan Veilig Thuis door te geven dat meneer weer thuis zal komen. Als het geen bewijsbare zaak is houdt het voor het OM, maar is Veilig Thuis aan zet. Een veiligheidsbeoordeling wordt gemaakt door Veilig Thuis op accuutheid en onveiligheid in periode dat de zaak op ZSM is, dat zijn de crisismomenten. Op zo'n moment gaat het om een vroegtijdige afstemming zodat zorg en straf elkaar niet in de weg zitten.

Het OM beredeneert vanuit een verdenking, omdat de wet dat gebiedt. Echter, bij huiselijk geweld wordt breder gekeken: veiligheid voorop! Daarom is er vroegtijdige afstemming in samenloop zorg en straf.

OM en femicide

'Femicide' is als term van huiselijk geweld opgenomen in de aanwijzing van het OM: hoogste vorm van beleid dat uitgevaardigd kan worden. Dat betekent een erkenning van het woord femicide en daarmee de erkenning van genderongelijkheid in het geweld.

Wie pakt de zaak bij het OM op?

Binnen de organisatie van het OM is sprake van generalisten versus specialisten. Dat is belangrijk om te benoemen, omdat bij een surveillance de melding binnenkomt. De gewone beoordelaar heeft nog niet veel kaas gegeten van huiselijk geweld en zal de rode vlaggen wellicht niet snel herkennen.

Daarnaast is de focus van oudsher op bewijs en komt langzamerhand steeds meer oog voor context, zoals een relatiedynamiek. Dat zijn niet altijd strafrechtelijke signalen en een generalist is daar veelal (nog) niet voor getraind.

Op gebied van stalking vinden positieve ontwikkelingen plaats en daar zal binnenkort ook een rapport over uitkomen. Het SASH instrument wordt ingevuld bij elke stalkingzaak. Dat is een wetenschappelijk instrument waar groen/oranje/rood uit kan komen en daarmee de urgentie van handelen aangeven. Bij rood: meteen de man van straat halen.

Bij politie draait momenteel een zogenoemde 'query'. Dit omdat de politie normaliter incidentgericht werkt en daarmee het patroon van stalking niet direct ziet tenzij het slachtoffer aangifte doet. Query pikt de rode vlaggen bij meldingen eruit en draait bij termen die op stalking kunnen duiden, zoals een melding waarin het woord overlast voorkomt. Vervolgens zal dan onderzocht worden of het ook om stalking gaat.

Hoeveel huiselijk geweld- en stalkingszaken behandelt parket Rotterdam

Officier van Heemst neemt de presentatie over. Zij heeft fulltime de portefeuille huiselijk geweld met een secretaris en beleidsadviseurs. Dit omdat Rotterdam de hoogste instroom aan huiselijk geweld heeft binnen Nederland. In 2020 waren dat er 1978 en in 2022 1816 zaken.

Er is geen wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de oorzaak hiervan, maar een vermoeden van van Heemst is armoedeproblematiek en grootstedelijke problemen. Rotterdam is daarnaast als gemeente actief bezig met onderwerp, dus is huiselijk geweld een stuk inzichtelijker dan in de rest van het land.

Wat doet het OM en de politie bij HG-zaken op ZSM?

De politie krijgt een melding of aangifte over huiselijk geweld binnen en een aanhouding vindt binnen 3 dagen plaats. Vervolgens krijgt de huiselijk geweld

zaak label rood. Dat betekent dat de zaak met alle ketenpartners besproken *moet* worden. De ketenpartners zijn slachtofferhulp, reclassering, Raad voor de Kinderbescherming, politie, OM, Veilig Thuis, HALT en jeugdbescherming Rotterdam Rijnmond. Dit is een belangrijk moment waar alle informatie wordt gedeeld, context wordt gecreëerd en rode vlaggen worden gesignaleerd. Triage volgt na bespreking met de politiecoördinator over inschatting bewijsbaarheid feiten dan wel ernstige bezwaren i.v.m. gedragsaanwijzing als beschermingsmaatregel.

Uitvraag bij POCO/POLITIELIASION;

- Is/komt er een tijdelijk huisverbod
- Is er een melding aan Veilig Thuis gedaan?
- AOL of AOP wenselijk? Betekent dat als er via een bepaald telefoonnummer melding wordt gedaan, er meteen werk van wordt gemaakt
- Contact nodig met team Crisisbeheer, Bewaken en Beveiliging (CBB)?
- Blijkt uit mutaties een patroon van HG en bijbehorend risico?

Uitvraag tijdens triage

- Slachtofferhulp spreekt met het slachtoffer: info over het letsel, wensen t.a.v. evt schade en andere gevolgen?
- Welke mogelijkheden ziet Reclassering? Loopt er al een toezicht?
- Is er vanuit Veilig Thuis al contact met gezin?
- Zijn kinderen bekend bij RvdK/JB?
- Mutaties van eerder geweld of overlast bij politie?
- Heeft de betrokken gemeente zicht op uitkering en lopende bemoeienis van het wijkteam?

Concretisering en veiligheid voorop

- Strafrechtelijk sluitend bewijs hoeft er op dit moment van de beoordeling op ZSM nog niet te zijn

Beschermingsmaatregelen tot aan de zitting via:

- Gedragsaanwijzing heenzenden: contactverbod, locatieverbod, mits sprake is van ernstige bezwaren. Er moet een stevige verdenking bestaan, anders kan gedragsaanwijzing niet uitgereikt worden (art. 509hh WvSv)
- Voorgeleiding verdachte bij rechter-commissaris
- Voorwaarden bij schorsing voorlopige hechtenis, opgelegd door de rechter-commissaris of raadkamer gevangenhouding
- Eventueel iemand vasthouden om te bewaken en beveiligen

Afdoeningsmogelijkheden in HG-zaken na ZSM

- Sepot
- Dagvaarden naar HG-zitting of combinatiezitting-HG. Uniek in Nederland zijn de speciale huiselijk geweld zittingen bij de politierechter. Er zijn specialisten aanwezig op zitting en er is meer behandelijd dan bij een normale politierechterzitting. De combinatiezitting huiselijk geweld biedt de mogelijkheid om civiel en straf met elkaar te combineren. Dus stel er speelt echtscheiding/uthuisplaatsing. Achtergrond en context van de strafzaak komen ruim aan bod, een keer maar naar de rechtbank komen, toekomstgericht, gezocht wordt naar oplossingen en hulpverlening

- OM-strafbeschikking: enorme uitzondering in HG-zaken. Gebeurt alleen bij licht letsel of volledig ontbreken van letsel en wanneer geen sprake is van dreiging van nieuw geweld, eerste incident, bekende en berouwvolle dader die hulp aanvaardt.

Uniek in Nederland!

- Naast de HG-strafzaak kunnen ook civiele familiezaken binnen dat gezin of van de (ex-)partner behandeld worden (omgangsregeling, scheiding, gezag- of erkenningsprocedure, ondertoezichtstelling of uithuisplaatsing)
- Meer tijd per zaak: ca. 45 minuten
- Achtergrond en context van de strafzaak komen ruim aan bod, toekomstgericht, gezocht wordt naar oplossingen/hulpverlening voor zowel verdachte (pleger) als slachtoffer(s)
- Rechter (politierechter) is ook familierechter
- Poule van deskundige combi-rechters en officieren van justitie

Wat voor straffen kan rechter in HG zaken opleggen?

Het gaat veelal om een gevangenisstraf of taakstraf, bij voorkeur deels voorwaardelijk t.z.v. gedrag, contactverboden, gebiedsverboden, meldplicht en slachtofferdevice. Geldboetes eigenlijk niet, omdat je daarmee de rest van het gezin treft en vaak ook is het delict daarvoor te ernstig.

Nieuwe werkwijze OM Rotterdam bij stalkingzaken hoge SASH

Sinds dit jaar zijn alle hoge stalkingzaken ondergebracht bij drie officieren. Daardoor is de expertise beter geborgd en betekent het ook dat deze officieren altijd het aanspreekpunt blijven in die zaken.

De politie blijft deze zaken wel via ZSM aanmelden, maar worden bij OM dus voortaan door onderzoeksteams behandeld. Sinds kort is er vaak inzet van een slachtoffercoördinator in deze zaken, zij zijn een vast aanspreekpunt voor slachtoffer en ketenpartners die contact met slachtoffer hebben. Als taak heeft de coördinator om slachtoffer of nabestaanden te informeren over het strafproces, slachtoffer alvast de zittingzaal laten zien en ervoor te zorgen dat zij voor zitting de dader niet tegen het lijf hoeft te lopen.

Pilot slachtofferdevice

Het slachtofferdevice heeft een gps die correspondeert met enkelband van de verdachte. Vervolgens komt een melding bij reclassering en die controleert eerst of de verdachte niet toevallig voorbijrijdt. Slachtoffer wordt gebeld en via een bepaalde route naar veilige plek begeleidt.

Momenteel loopt een proef met extra bescherming voor slachtoffers bij zaken met ernstige stalking en HG en een hoog risico op geweldsincidenten. Tot nu toe zijn de resultaten positief en wordt de pilot doorgezet naar de rest van het land.

Conclusie

Rotterdam: net wat meer vooruitstrevend in rest van het land. Hard aan het werk om het steeds verder te krijgen. Hoe kunnen we die generalisten nog beter betrokken krijgen bij problematiek?

Zie nog:

- <https://vng.nl/artikelen/aanpak-veiligheid-voorop>
- Houd de podcast van Esther Mondsmā in de gaten: er komt een nieuwe editie over vrouwenmoord

De Boer kondigt aan dat we snel doorgaan naar Ine Avontuur

Ine Avontuur over femicide vanuit mensenrechtelijk perspectief

Ine is advocaat en zal femicide bespreken in de context van artikel 2 van het EVRM, namelijk het recht op leven. Andere relevante artikelen uit het EVRM bij huiselijk geweld zijn art. 3 verbod op marteling, art 8 recht op family life en art 14 verbod op discriminatie. Dit laatste artikel is een accessoir recht, wat inhoudt dat je niet alleen op basis van dit artikel kunt klagen. Het gaat erom dat een van je andere rechten is geschonden en dat dat een discriminatoir aspect heeft.

De taak rust op de overheid om geweld te bestrijden bij femicide en het kan een discriminatoir aspect hebben, omdat onvoldoende bescherming was geboden.

Avontuur frist het Osman-criterium (EHRM 28-10-1998) op. Het EVRM is tot stand gekomen als reactie op de Tweede Wereldoorlog. Het betekende de vastlegging van bescherming tegen de overheid.

Het Osman-arrest legde de basis voor mogelijke schending art. 2 EVRM. Het ging om een leraar die verliefd werd op een leerling uit zijn klas, dat komt tot een escalatie. De leraar gaat naar het huis van de leerling en schiet diens vader dood. De leerling zelf raakt gewond. Daarna gaat de leraar naar de woning van het schoolhoofd, verwond hem en doodt zijn zoon. Vervolgens werd gekeken of dit voorkomen had kunnen worden, aldus heeft de politie voldoende gehandeld om dit drama te voorkomen? Daaruit is het Osman-criterium ontstaan, want hoe beoordeel je zoiets?

- Wisten de autoriteiten of hadden zij kunnen weten...
- Van een reëel en onmiddellijk risico voor het leven
- Van een geidentificeerd persoon of individuen (naarmate de kring van personen groter wordt is het moeilijker te voorspellen)
- Bij bevestigende beantwoording voorgaande vragen: hebben de autoriteiten verzuimd om binnen de reikwijdte van hun bevoegdheden maatregelen te nemen die het levensdelict redelijkerwijs hadden kunnen voorkomen?

Kurt-Oostenrijk

Dit Europese arrest uit 2021 plaatst het Osman criterium in de context van huiselijk geweld. Het ging hier om een 8-jarig jongetje dat werd doodgeschoten op school waarna vader zelfmoord pleegde. Was hier schending van art. 2 EVRM?

Er was hier namelijk een voorgeschiedenis van huiselijk geweld en een veroordeling. Moeder wilde scheiden en na een escalatie kreeg vader een tijdelijk huisverbod. Hebben Oostenrijkse autoriteiten voldoende gedaan om het recht op leven van de jongen te beschermen?

Oordeel van het hof: er is geen sprake van een schending. De autoriteiten hebben onmiddellijk gereageerd op het huiselijk geweld van vader. Er was niet te voorzien dat ook de kinderen als zij op school waren een reëel en onmiddellijk risico liepen op de dood.

Deze uitspraak is niet onomstreden. Doet deze uitspraak voldoende recht aan specifieke context van huiselijk geweld? Want hoe moet de eis van het Osman-criterium dat er sprake moet zijn van een reëel en in het bijzonder een onmiddellijk risico, beoordeeld worden in de context van huiselijk geweld? In de fase van een onmiddellijk risico is het bij huiselijk geweld vaak al te laat om nog in te grijpen. Een rechter stelt in een *concurring opinion* dat het in het algemeen erkend is dat huiselijk geweld vaak een niet slechts op zichzelf staand incident is maar eerder een voortdurend patroon van misbruik. Daarom moeten alle instanties de nodige maatregelen nemen. Hieruit volgt dat de plicht om te voorkomen en beschermen een rol gaat spelen wanneer sprake is van levensgevaar, zelfs wanneer dit niet onmiddellijk is. In geval van huiselijk geweld kan een positieve verplichting dus reeds eerder worden geschonden.

Een tweede kritiekpunt was dat veel aandacht bestond voor het gevaar van vader gezien zijn persoonlijkheidskenmerken. Ten onrechte was daartegenover geen aandacht voor kwetsbaarheden moeder. Daardoor is feitelijk te veel verantwoordelijkheid bij moeder gelegd. Mevrouw Kurt moest begeleid worden bij aangiftes en sprak de taal slecht. Autoriteiten hadden scherper moeten kijken naar de risico's door de kwetsbaarheden van moeder

Thkelidze-Georgië

Kleine noot van Avontuur: EHRM valt onder de Raad van Europa, dus het gaat hier niet alleen om EU-landen.

In deze zaak uit 2021 ging het om een moeder die in 2012 met haar dochter intrekt bij haar vriend en zijn ouders. Een jaar later verbreekt zij de relatie na diverse incidenten van huiselijk geweld. Na het einde van de relatie komt het tot stalking en bedreiging en verschijnt de vriend zelfs op het werk van slachtoffer met een handgranaat. Heeft daarna ook nog een aanrijding veroorzaakt met slachtoffer. Een dag later gaat hij naar haar werk en schiet haar dood. Politie heeft niets gedaan, buiten een keer een waarschuwingsgesprek.

Hoe kijkt het hof daarnaar? Die zal eerst het wettelijk kader in overweging nemen, of dat voldoende is om bescherming te bieden. In Georgië is dat wettelijk kader afdoende en de klaagster (moeder van het slachtoffer) had ook niet anders aangedragen.

Zijn er vervolgens afdoende preventieve operationele maatregelen genomen? Ondanks dat Georgië goede mogelijkheden heeft in de wetgeving, zijn deze ten onrechte niet toegepast. Zo had pleger in voorlopige hechtenis genomen kunnen worden, gezien de strafbare feiten voorafgaand aan de moord.

Systeem-falen in Georgië ook vastgesteld door CEDAW en GREVIO.

Avontuur merkt op dat het juridisch kader in Nederland onvoldoende is volgens GREVIO door gebrek aan implementatie van art. 33 verdrag van Istanboel: strafbaarstelling psychisch geweld. Ons strafrecht is namelijk incident-specifiek ingericht, terwijl het bij huiselijk geweld gaat om patronen van mishandeld gedrag. Daarnaast is geen gender-sensitieve benadering in ons land, waardoor onvoldoende oog is voor specifieke positie van vrouwen en invloed van macht en controle.

Geruchtmakende zaken als de moord van Linda van der Giessen uit 2015 en Humeyra in 2019 hebben er nog steeds niet voor gezorgd dat het beter is geregeld.

Conclusie en afronding

In de zaak Thkelidze werd een schending van art. 2 en 14 EVRM aangenomen.

Indien een Nederlandse casus bij het EHRM voorgelegd wordt, is de kans volgens Avontuur groot dat daarin ook een schending van art. 2 en 14 zal worden aangenomen, gezien de talloze door GREVIO geconstateerde tekortkomingen die tot op heden niet zijn opgepakt.

Ook vereist art. 2 EVRM dat er onderzoek plaatsvindt na een moord (en zelfmoord door pleger) waarin de vraag aan de orde moet kunnen komen of politie nalatig was. Ook op dit punt zijn helaas nog tekortkomingen in Nederland. Denk aan de zaak in Dordrecht waar een undercover agent in bezit kwam van een dienstwapen, hoewel hij last had van PTSS en in verwarde staat was. Uiteindelijk schoot hij zijn vrouw, dochters en zichzelf dood. Het geeft rust voor nabestaanden om te weten wat er precies is gebeurd. Zo zijn er in andere landen *dead review committees*. Helaas is dat in deze zaak tot op heden niet gebeurd.

Afsluitend panelgesprek onder leiding van dagvoorzitter Margreet de Boer tussen alle sprekers en Nelleke Westerveld (Movisie)

Dagvoorzitter de Boer roept Nelleke Westerveld naar voren. Zij is senior projectleider sociale veiligheid bij Movisie. Ze houdt zich bezig met huiselijk geweld achter de voordeur, seksueel geweld in publieke domein en gender gerelateerd geweld.

Een algemene vraag aan het panel is: wat kan er in eigen en andere beroepsgroepen beter? Westerveld merkt op dat het een moeilijke en grote vraag is. Ze was recentelijk nog aanwezig bij een workshopdag van wijkteams. Daar ging ze in gesprek over huiselijk geweld en wat nodig is voor professionals. Ze merkt op dat er al ontzettend veel kennis is op het gebied van intieme terreur, maar ze toch nog aan enkele agenten moest uitleggen wat femicide betekent. Er is dus nog werk aan de winkel.

De Boer merkt op dat voorkomen is beter dan genezen en vraagt aan de officieren van justitie wat er beter kan. Hoe krijgen we dat voor elkaar?

Van Schoonderwoerd: Generalisten moeten gedrag kunnen herkennen en weten welke handeling daar vervolgens aan gekoppeld moeten worden. Voor ons, als officieren, geldt dat wij als specialisten binnen het OM die kennis door te spelen aan generalisten. Verder is het aan de politiek om te bespreken of het klachtvereiste mogelijk moet vervallen bij stalking. Omdat het nu een klachtdelict is kan er niet ambtshalve vervolgd worden.

Van Heemst: ik heb een concreet voorbeeld van een zaak die ik laatst op zitting had. De verdachte stalkte zijn ex door haar constant te bellen en voicemails in te spreken. Daaraan ging een geschiedenis van 17 jaar lang ernstig geweld vooraf. Toen deze zaak speelde was zij al 5 jaar lang bij hem weg. De inhoud van de voicemails was "hey lieverd hoe gaat het met je? Jammer dat je niet opneemt". Deze berichten zijn op zichzelf staand niet gewelddadig, maar moeten natuurlijk wel bekeken worden in een patroon van geweld. Het advies van tbs met dwangverpleging werd aangenomen door de rechter, maar voor langere tbs is een geweldselement nodig. Dat achtte de rechter hier niet aanwezig, omdat het vaak nog niet wordt aangedurfd. In zulke gevallen gemaximeerde tbs opgelegd. Dan hebben we het over maximaal vier jaar.

De Boer: Ine, wat kunnen advocaten meer en beter doen?

Avontuur: het is absurd dat er advocaten werkzaam zijn in het familierecht zonder een cursus huiselijk geweld te hebben gevolgd. 50% van de complexe scheidingen heeft namelijk een inhoud van huiselijk geweld. Scholing is daarom ontzettend belangrijk! Zo geeft Ariane Hendriks een cursus in huiselijk geweld. Daarnaast worden adviezen vanuit de veiligheidsketen nog te vaak genegeerd.

De Boer: vanuit de presentatie van het OM hoorde ik dat er veel netwerksamenwerking en informatie-uitwisseling plaats vindt. Ik werk zelf als advocaat slachtofferrecht en in het verleden betrof dat familierecht. Mij valt op dat de representatie van het slachtoffer in overleggen nog tekortschiet. Zo heeft slachtofferhulp nog geen band met het slachtoffer en komt de informatie pas later in het proces beschikbaar.

Van Schoonderwoerd: Het klopt wat je zegt. Vaak is er een telefoongesprek met het slachtoffer geweest en niet meer dan dat. Bij de afdeling zeden gebeurt dat wel. Wij zijn daarom voorstander van een pilot. Voor ons is het lastig om het slachtoffer meer te betrekken bij het proces, omdat wij een magistratelijke rol en daarmee ook enigszins afstandelijk.

Mirjam Volp (jurist bij Veilig Thuis Rotterdam): ik pleit voor strafbaarstelling van het patroon van psychische mishandeling. Verder krijgen we te maken met het veiligheidsdomein en een afwezige daarbij is de burgemeester. Vaak kunnen we niets, omdat er 'nog' geen strafbaar feit is.

De Boer: Minister Weerwind heeft aangegeven dat er een gecoördineerde aanpak moet komen. Mijn vraag naar jullie is waar die aanpak op moet aansluiten?

Avontuur: als je kijkt naar preventieve operationele maatregelen valt nog veel te halen voor de burgemeester. Een tijdelijk huisverbod kan door de burgemeester al snel worden opgelegd, maar waarom geldt dat niet ook voor een locatieverbod? Met name voor slachtoffers van stalking is dat ontzettend nuttig. GREVIO stoort zich ook aan het tijdelijk huisverbod, want het is... tijdelijk. De vraag is hoe je verder gaat als een tijdelijk huisverbod afloopt en er geen aansluiting is door een gedragsaanwijziging. Er moet gezorgd worden dat er geen gaten in de bescherming kunnen vallen!

Van Heemst: dat is een mooie toevoeging. In Rotterdam hebben we een pleger opvang in geval van een huis- of locatieverbod, onder voorwaarde dat je hulp aanvaardt. Dat zijn nu 4 plekken en die zitten eigenlijk altijd vol. Dat kun je ook inzetten als strafrecht niet aan de orde is.

Iemand in het publiek vraagt waarom de voorwaarde er is dat iemand aan zichzelf moet werken.

Van Heemst: Omdat er zo weinig plekken zijn, geven we die liever aan iemand die aan zichzelf wil werken. En die mensen zitten er wel tussen.

Westerveld: het is belangrijk dat zorg en veiligheid samen aan tafel gaan en de pleger en het slachtoffer apart van elkaar spreken. Slachtoffers zelf weten vaak haarfijn waar risico's zitten. Betrek hen vooral bij taxatie van hun eigen veiligheid!

Vraag uit publiek van Marlies Vegter (jurist bij de Vrouwenrechtswinkel Amsterdam en Bureau Clara Wichmann): Wij krijgen veel te maken met geweld tegen vrouwen. Twee praktische punten: politie doet vaak niets tenzij er sprake is van heterdaad. En ook: vaak geen advocaten voor vrouwen. Hulpverleners spreek mij aan!

Mirjam Admiraal (jurist): Stel je ziet dit in je omgeving. Is er iets wat je kunt doen zonder het strafrechtelijk te maken en alsnog de situatie te de-escaleren? Het is vaak een behoorlijke drempel omdat de vrouwen in kwestie nog veel van hun man houden.

Westerveld: veiligheid is het belangrijkste. Altijd het slachtoffer betrekken bij risico-taxatie, ook al wil deze persoon misschien geen aangifte doen. Voor mensen die willen helpen is het vooral belangrijk om de dynamiek van huiselijk geweld te begrijpen en te weten hoe loyaliteit werkt naar man toe. We weten inmiddels dat slachtoffers vervreemden van hun eigen behoeften. Dus blijf er naast staan en kijk wat nodig is.

Martine Goeman (Amnesty International Nederland) loopt er al een procedure tegen de Nederlandse staat omtrent de positieve verplichtingen afgeleid uit art. 2 EVRM?

Avontuur: Nee, wij als advocaten moeten meer gaan procederen om een corrigerende werking te verkrijgen naar de Nederlandse staat.

Martine Goeman: zijn er cijfers beschikbaar over veroordelingen aangaande huiselijk geweld?

Van Schoonderwoerd: Een paar jaar terug was de landelijke instroom rond de 8000 zaken en daarvan is ongeveer 6000 bij de rechter aangebracht.

Martine Goeman: Is wat daarna gebeurt ook vastgelegd?

Van Schoonrewoerd: Dat kan bij de Raad voor de Rechtspraak worden opgevraagd. Naar ervaringsregels is het nu lastig om iets over te zeggen

De Boer gaat afronden en vraagt om een laatste rondje oproepen vanuit de zaal. Samenvattend geeft ze aan welke oproepen voorbij zijn gekomen:

- Een evaluatie commissie die iedere femicide zaak onderzoekt en kijkt naar de eventuele signalen die herkend hadden moeten worden door instanties.
- We weten inmiddels wat de rode vlaggen zijn, dat stond zelfs in Flair, dus spread the word! Laten we daar een simpele poster van maken voor politiebureau/wijkbureau
- Samenwerken, samenwerken!
- Laten we zorgen dat we het juridisch goed blijven aanpakken en eventueel een zaak naar EHRM brengen. Het is helaas een kwestie van lange adem: een uitspraak bij het Europees hof doe je niet voor jezelf, maar voor anderen.

De Boer vraagt wat we op korte termijn kunnen doen.

Westerveld: wat kunnen we snel doen? De voornaamste taak voor organisaties is om aanwezige kennis te verspreiden onder medewerkers en er ook voor te zorgen dat die kennis up to date blijft.

Van Heemst: Er gaat zo ontzettend veel man/vrouwkracht naar ondermijnende criminaliteit. Mijn stokpaardje is inzien dat huiselijk geweld ondermijnende criminaliteit is. Laten we dat verspreiden

De Boer: goed en direct toepasbaar

Avontuur: belangrijk dat er aandacht komt voor technology facilitated coercive control. In mijn praktijk heb ik alleen hybride zaken. Helaas wordt zwaar onderschat hoe dreigend digitale stalking kan zijn

Oproepen uit het publiek

Christiane de Waele (advocaat) Ik zou graag zien dat in de navolging van UK, er victims commissioners komen in grote steden. Die werken zeer specifiek, activistisch en preventief.

Iemand van de Vereniging Neutraal ouderschap bij scheiding: leren van vrouwen die met hun kinderen nog steeds omgang dienen te hebben met potentiële moordenaar en zich daar toch weten doorheen te vechten en overleven. Dat ze nog steeds in leven zijn.

Iemand anders: ik pleit voor rood vlaggen systeem, dat er geen verplicht gedeeld ouderschap is.

Een ervaringsdeskundige: Weet dat ex-partners ook over kunnen gaan op het doen van valse meldingen. Onlangs heeft mijn ex dat gedaan en nu word ik plots de dader. Aandachtspunt is het feitenonderzoek en veilig thuis: zij weten niet wat feiten en meningen zijn van kinderen. Realiseert u zich dat de dader kinderen kan overtuigen om iets te zeggen. Kinderen melden dat vervolgens aan instanties. Als processen en protocollen niet gevolgd worden, doe dan liever niets. Doe feitenonderzoek.

Aantal andere oproepen

- Ingrid Vledder: Vraag en oproep. Hoe gaan we de mannen betrekken bij voorkomen van coercive control?
- Niet alle slachtoffers hebben een Nederlandse verblijfsvergunning. Ik wil dat slachtoffers zonder rechtmatig verblijf ook veilig zijn.
- Inzetten op strafbaarstelling van dwingende controle.
- Ik hoor weinig over hoe we de vrouwen achter de voordeur kunnen bereiken. Die moeten weten dat ze in een gevaarlijke situatie zitten. En ook bij scheiding zichzelf kunnen beschermen. De Boer haakt daarop in: daarom was ik blij met artikel in de Flair
- Ik vind dat er een meldpunt moet komen waarbij slachtoffers zich kunnen melden als het systeem zich tegen je keert. Er moet iemand of een instantie zijn waarbij je je kan melden in het geval van een intentionele valkuil.
- Betere betaling voor gespecialiseerde rechtsbijstand! Opbrengsten van toevoegingen maken het moeilijker voor de advocaat.

De Boer bedankt alle sprekers en het publiek.

Ariane Hendriks bedankt Margreet de Boer als voorzitter en schenkt aan alle sprekers een boek over geschiedenis van vrouwen in Nederland afgelopen eeuw. Hendriks geeft aan dat dit congres bovenal een netwerkgelegenheid is. Blijf in contact met elkaar voor initiatieven

Colofon

Verslag: Maaïke Visser

Uitgave: Vereniging voor Vrouw en Recht Clara Wichmann

Leiden, januari 2024

© Vereniging voor Vrouw en Recht Clara Wichmann

© sprekers

Met bronvermelding mag de tekst worden overgenomen

ISBN: 978-90-79931-170

NUR: 745